

Olexandr Gulyma

**CELLARIZATION OF CRIMEA TATAR THE YEAR OF THE SECOND WORLD WAR:
CAUSES AND CONSEQUENCES**

The failures and crimes of Soviet power were characterized, which led to manifestations of collaboration among Crimean inhabitants during the Second World War. The issue of the deportation of ethnic groups from the Crimea, on which representatives were held collectively responsible for such manifestations, was discussed. The consequences of the deportation from the Crimea of part of the population for the state of its labor resources are revealed.

Key words: collaboration, politics, Crimea, Tatars, settlers.

УДК 94(477)

Володимир Кіцак

**ПРОВЕДЕННЯ ДРУГОГО ЕТАПУ ДЕПОРТАЦІЇ УКРАЇНЦІВ ЗАКЕРЗОННЯ
(1 СІЧНЯ – 31 СЕРПНЯ 1945 Р.)**

У статті проаналізовано перебіг та специфіку депортації українців з території Лемківщини, Холмщини, Надсяння й Підляшшя впродовж січня-серпня 1945 р. Висвітлено діяльність польської цивільної адміністрації та Війська Польського, спрямованих на прищвидшення процесу переселення. Окреслено також масштаби терору польських підпільних формувань, який був одним із найсуттєвіших чинників, що спонукав жителів Закерзоння до переїзду в УРСР. Зазначено, що погана робота транспортних систем суттєво гальмувала процес переселення. Висвітлено також спільну діяльність УПА й АК, спрямовану на припинення депортації українського населення.

Ключові слова: східний кордон, депортація українців, Закерзоння, Лемківщина, Холмщина, Надсяння, Підляшшя.

Актуальність проблематики ґрунтується на тому, що детально вивчити процес депортації українців із Закерзоння неможливо без виділення та аналізу певних етапів депортації.

Наукова новизна полягає у тому, що у публікації на основі об'єктивного і комплексного підходу, а також детального аналізу опублікованих джерел проаналізовано перебіг та специфіку примусового виселення тисяч українців з їхніх етнічних земель впродовж січня-серпня 1945 р. Проаналізовано всі чинники, що сприяли проведенню депортації чи сповільнювали її.

Основна мета публікації полягає у тому, щоб на основі об'єктивного, комплексного аналізу довести, депортація українців із території Лемківщини, Холмщини, Надсяння й Підляшшя не була добровільною й проводилась під адміністративним та військовим тиском.

Завданням дослідження є висвітлення основних методів й способів проведення депортації, що їх використовувала польська сторона впродовж січня-серпня 1945 рр., а також специфіка цього етапу депортації українців Закерзоння.

Основу джерельної бази статті складають опубліковані й неопубліковані архівні матеріали.

Певні аспекти досліджуваної проблеми проаналізовано рядом вітчизняних та польських науковців, Є. Місілом [4], Г. Мотикою [12; 16], Ю. Макаром [18], А. Совою [8], В. Сергійчуком [11; 13], Є. Пастернаком [17]. Проте висвітлення певних аспектів згаданими дослідниками, тема ще на знайшла повної розробки в окремому науковому дослідженні.

Для України одним із результатів складних міждержавних переговорів, проведених в ході Другої світової війни альянтами стало підписання 9 вересня 1944 р. у Любліні головою Ради Народних Комісарів Української РСР Микитом Хрущовим та керівником Польського Комітету Національного визволення Едвардом Болеславом Осубка-Моравським угоди про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР [1, с. 287–293].

Саме переселення офіційно тривало із 15 жовтня 1944 р. – до 15 червня 1946 р. І хоча процес був практично безперервним, у ньому можна виділити декілька етапів, пов'язаних зі ступенем добровільності переселення, кількістю задіяних у процесі чиновників державного апарату, служб внутрішньої безпеки та військ, темпами переселення, які залежали від багатьох суб'єктивних та об'єктивних причин тощо. Більшість вітчизняних дослідників – І. Білас [2, с. 213–233], Ю. Сливка [3, с. 5–25] та ін., прямо чи опосередковано виділяють два етапи.

Перший – відносно добровільний, який тривав з 15 жовтня 1944 р. – до липня 1945 р. Виїзд українського населення відбувався під адміністративним тиском офіційних властей Польщі й терором польського націоналістичного підпілля. Сама «добровільність» цієї міграції ґрунтувалася скоріше на відчаї людей, що рятували своє життя, а не була результатом свідомого вибору. Другий

– примусове переселення українців, яке тривало з кінця липня 1945 р. – до терміну офіційного завершення депортації – 15 червня 1946 р. На цей раз «евакуація» була повністю примусовою й виконувалася за допомогою усіх ланок державного апарату Польщі, включаючи служби внутрішньої безпеки, а також 3, 8 і 9 піхотні дивізії Війська Польського.

Більш деталізованою й науково обґрунтованою, на нашу думку, є класифікація етапів переселення, подана Є. Місилом у передмові до першого тому фундаментального двотомного збірника документів «Репатріація чи депортація. Переселення українців з Польщі в УРСР 1944–1946» [4, с. 10–14]. Автор виділяє чотири наступних етапи депортації.

Перший етап тривав від 15 жовтня – до кінця грудня 1944 р. Під час нього переселено в УРСР близько 20 тис. українців. Були це, в основному, мешканці сіл Холмського, Грубешівського, Томашівського і Замостянського повітів, які весною і літом 1944 р. були «ґрунтовно» сплюндровані та спалені загонами Армії Крайової (далі – АК), Батальйонами хлопськими (далі – БХ) й іншими польськими підпільними формуваннями.

Другий етап окреслюється хронологічними рамками з початку січня – до кінця серпня 1945 р. Через важку зиму процес переселення дещо призупинився. Зате після звільнення від німецької окупації західних регіонів Лемківщини почався масовий виїзд людей із сіл, зруйнованих у важких боях між Вермахтом та Червоною армією на Дуклянському і Лупківському перевалах. Властиво, це була остання група відносно добровільних переселенців. Від 1 січня – до 25 квітня переселено більше 110 тис. осіб, з яких майже половина були мешканцями Холмського, Грубешівського і Томашівського повітів.

3 лютого 1945 р. значно активізувалося польське підпілля, чи не основним результатом діяльності якого були масові грабунки й спалення українських сіл, численні вбивства беззахисних селян. Як наслідок, від початку травня – до кінця серпня 1945 р. в УРСР переселилося ще близько 95 тис. українців.

Третій етап тривав з початку вересня – до кінця грудня 1945 р. За допомогою органів внутрішньої безпеки та 3, 8 і 9 дивізій піхоти Війська Польського виселено 80 тис. осіб. Виселення, в основному, провадилося із Ліського, Любачівського, Перемишльського та Сяноцького повітів.

Четвертий етап розпочався 1 січня і закінчився 15 червня 1946 р. Під час нього переселено найбільшу кількість жителів Закерзоння – більше 250 тис. Характеризувала цей етап, у порівнянні з іншими, максимальна жорстокість та безоглядність, з якою провадилося нищення і виселення українських сіл.

Визволення Закерзоння розпочалося у липні 1944 р. в результаті наступу південного крила I-го Білоруського фронту та I-го Українського фронту під командуванням маршала І. Конєва. 27 липня захоплено Перемишль. Проте на цьому наступ припинено [5, с. 301]. 8 вересня 1944 р. розпочалася Східно-Карпатська операція, у якій брали участь війська I-го Українського та новоствореного IV-го Українського фронтів. На кінець вересня передові частини Червоної армії вийшли до основного Карпатського хребта й у надзвичайно кровопролитних боях оволоділи Дуклянським перевалом [6, с. 359–360]. У кінці жовтня 1944 р. лінія фронту зупинилася на лінії Ясло-Свидник – західніше Команьчі [5, с. 304–305].

Початок другого етапу переселення розпочався зі збільшення території проведення переселення. Новий загальний наступ Червоної армії розгорнувся 12 січня 1945 р. на всьому Східному фронті. У числі інших територій було повністю визволене й усе Закерзоння [5, с. 324–325]. Тепер переселення могло проводитися із усіх заселених українцями територій.

Зимом процес подачі заяв значно скоротився, хоча продовжувалася депортація осіб, які висловили бажання переселитися у 1944 р. За другу п'ятиденку січня 1945 р. не подано жодної заяви [1, с. 407].

У лютому кількість заяв про виїзд почала зростати за рахунок осіб із Південної та Західної Лемківщини. Бажання жителів цього регіону переселитися в УРСР пояснюється тим, що в результаті важких боїв при взятті Лупківського та Дуклянського перевалів знищена абсолютна більшість житлових та господарських будівель місцевого населення. Тому українцям цього регіону в прямому розумінні не було що втрачати. А оскільки переселенської адміністрації у цьому регіоні ще не було, то люди несли свої заяви в інші повіті. На думку Є. Місила, це «була остання група осіб, що переселялись до УРСР із власної волі, без застосування щодо них примусу» [4, с. 11].

В інших регіонах спостерігалось зменшення кількості поданих заяв співвідносно із попередніми місяцями. Пояснюється це тим, що на Холмщині й Надсянні більшість людей вже засвідчили своє бажання виїхати в УРСР. Так, станом на 26 лютого 1945 р. у Грубешівському повіті заяви подали 91,3 % українського населення, Замостівському – 90,5 %, Холмському – 81,1 %, Томашівському, Білгорайському і Любартівському – по 70 % у кожному [1, с. 436].

Зовсім іншою була ситуація із поданням заяв у прикордонних південних повітах. Станом на 21 лютого 1945 р. у Ліському повіті погодились на виїзд лише 3548 осіб (8,2 % від усіх українців, які

мешкали у повіті), у Любачівському – 5065 (10,4 %), у Ярославському – 7397 (12,3 %) та Перемиському – 410 осіб або 0,5 % [7, арк. 42–43]. Незначну кількість поданих заяв у згаданих повітах радянські джерела пояснюють особливою активністю загонів Української Повстанської Армії (далі – УПА) у цьому регіоні [1, с. 411]. Проте саме наявність повстанців також говорить про повну підтримку їх з боку місцевого населення. Українці, які проживали компактно у цих регіонах у будь-який спосіб старалися уникнути депортації й у повстанцях вбачали своїх захисників. Тому підтримка УПА з боку автохтонних українців була беззаперечною.

Щоб певним чином збільшити кількість бажаючих на виїзд, польський уряд вдався до низки заходів, передусім адміністративного характеру. На засіданні Ради Міністрів Тимчасового уряду Польщі 13 лютого 1945 р. прийнято ряд постанов, що мали пришвидшити переселення. Фактично усі вони дублювали пропозиції, передані попередньо Головним уповноваженим УРСР М. Підгорним [1, с. 445]. Міністерство народної оборони розпочало примусовий набір до Війська Польського усіх українців чоловічої статі призовного віку, які не подали заяв на добровільну депортацію [4, с. 80]. 10 березня 1945 р. комендант міліції Перемишля наказав арештувати у повіті усіх українців року народження від 1908 – до 1926. Виняток робився лише для тих, хто був зареєстрований на виїзд [4, с. 90]. Постійними також були облоги військових підрозділів Війська Польського (далі – ВП) та НКВС на українців, які підлягали мобілізації до Червоної армії [4, с. 120]. Таким чином, українські сім'ї, які виконали вимоги наказу, залишалися практично без чоловіків.

Водночас, ВП приступило до планомірної боротьби з УПА [4, с. 80]. Проте вишколені для ведення війни у звичайних умовах, частини ВП виявилися досить неефективними для боротьби з повстанськими загонами. Відділи УПА завдавали несподіваних дошкульних ударів й несподівано зникали у лісах чи підземних криївках. Зате досить часто боротьба із повстанцями замінювалася терором над цивільними мешканцях краю. Так, силами батальйону Корпусу внутрішньої безпеки та міліції 26 лютого спалено с. Кобильницю Руську й розстріляно 30 осіб; 21 березня знищено до 540 мешканців Старого Люблінця у Любачівському повіті, а саме село спалене. 6 квітня аналогічна доля спіткала й с. Гораєць цього ж повіту, де замордовано 400 осіб [8, с. 285–287].

Відповідно з постановою Ради Міністрів від 13 лютого поточного року з усіх господарств, що не подали заяви на виїзд, стягувалися усі податки, повинності й так звані «контингент» (податки сільськогосподарською продукцією) нарівні із громадянами Польщі. Стосувалось це насамперед повітів, звідки українці вперто не бажали виїжджати: Любачівського, Перемиського, Ліського, Ярославського та Біла-Підляського [4, с. 79]. Ряшівський воевода для збільшення кількості бажаючих виїхати, наказав усі військові повинності, у тому числі виділення підвід, проводити за рахунок українського населення. До українців передусім мали доселяти поляків, які прибували з УРСР [4, с. 83–84].

Усі ці адміністративні заходи дали певний результат. Проте вирішальним чинником у збільшенні кількості бажаючих виїхати українців було небувале зростання терору збройних формувань польського підпілля проти цивільного українського населення. Зазвичай, усі наскоки на українські села поляки пояснювали як «відплатні акції» за українсько-польський конфлікт на Волині та Поліссі. Ще одним мотивуванням цих розбійницьких нападів було бажання примусити українців до якнайшвидшого виїзду з Польщі. Проте вражає такий факт: у більшості випадків збройні загопи АК чи БХ супроводжувало польське цивільне населення близьких сіл. Поляки їхали організовано, валками возів, з мотузками та упряжжю для захопленої худоби й коней, із лопатами та щупами, з допомогою яких відшукували криївки, а також скрині та ящики із закопаним майном. Люди їхали не боротися за свою вітчизну із ненависними українцями, а для звичайного грабунку, хай навіть і прикритого патріотичними лозунгами. Згідно із даними польських істориків, упродовж березня-червня 1945 р. від рук польського підпілля та польських грабіжників загинуло щонайменше 2 тис. українців [8, с. 285–288].

Загалом зростання кількості бажаючих виїхати в УРСР весною-літом 1945 р. характеризується цифрами, поданими у таблиці 1 [1, с. 390, 407, 436; 7, арк. 41; 9, арк. 291].

Таблиця 1

№ з/п	Часові межі подачі заяв на виїзд в УРСР	Кількість заяв, поданих від сімей за означений період
1.	26.12.1944 р. – 20.1.1945 р.	1001
2.	20.1.1945 р. – 26.02.1945 р.	26534
3.	26.03.1945 р. – 1.04.1945 р.	33445
4.	1.04.1945 р. – 10.08.45 р.	64664

Терор, як основну причину різкого збільшення бажаючих виїхати, вказують і радянські джерела. У доповідній записці на ім'я секретаря ЦК КП(б)У мовиться: «Дуже важливим фактором у цьому відношенні є загострення національної ворожнечі між польським і українським населенням,

що знаходить своє вираження в посиленні терору, що проводиться реакційними польськими елементами у відношенні до українського населення» [7, арк. 6–7]. На початку 1945 р. терор польського підпілля проти цивільного українського населення набрав катастрофічних масштабів. Відповідно до листа М. Підгорного до Е.-Б. Осубки-Моравського, упродовж жовтня 1944 – 25 лютого 1945 рр. аківськими бандами пограбовано й спалено майно близько 400 українських сімей, які подали заяви про бажання евакуюватися в УРСР. При спробах спротиву вбито 52 осіб, а 89 – поранено. У громадян вилучено 339 коней, 184 корови.

У Перемиському повіті з другої половини лютого 1945 р. терор проти українців набрав систематичного характеру: 18 лютого у с. Петково аківці розстріляли 25 осіб та пограбували значну кількість господарств; наприкінці лютого 1945 р. українське населення шести сіл Дубецької гміни (Підбуковинка, Руське, Полхове, Бахужець, Лісківка і Дубецьке – примітка автора), яке подало заяви на виїзд, було вигнане бандитами з сіл, причому ряд селян були по-звірячому вбиті чи розстріляні, а їх майно, включаючи худобу, повністю розграбоване. Більше 500 сімей з цих сіл були змушені шукати притулок у навколишніх населених пунктах; 28 лютого серед білого дня у с. Павлокома Бжозовського повіту вбито більше 500 українців, включаючи жінок та дітей. Їх майно пограбоване загонами АК та поляками із навколишніх сіл [10, арк. 10–13].

9–12 березня 1945 р. силами АК та місцевого польського населення проведено серію нападів на українські села південної Грубешівщини. 19–21 березня відбувалася акція на села північно-західної Грубешівщини. Внаслідок якої знищено близько 20 сіл та замордовано до 2 тис. осіб [11, с. 448].

Перелік злочинів проти українців Польщі можна продовжувати досить довго. озброєні бойовики нападали на беззахисні села й безкарно вбивали й грабували. Особливо часто зазнавали нападів ті населені пункти, жителі яких вже встигли підготуватися до переїзду в УРСР. Це пояснюється тим, що у такому випадку грабіжників чекали вже наготовані й спаковані речі (чекаючи виїзду селяни викопували із землі, витягували зі сховків нехитрий домашній скарб, захований на випадок польських нападів) [7, арк. 14–16]. Тим більше, що у польському середовищі поширювалася думка про те, що все напрацьоване й зароблене українцями мало залишитися в Польщі. Виїхати вони мали лише з мінімумом речей [1, с. 402].

Часто були пограбовані не тільки села чи валки возів, що курсували між населеними пунктами й станціями завантаження. Документально зафіксовано й грабунки ешелонів з переселенцями, що йшли в УРСР. Наприклад, 7 березня 1945 р. шляху між с. Телятин Грубешівського повіту і м. Холм бандитами, перевдягнутими у форму Війська Польського зупинено транспортний потяг із українцями с. Телятин. Злочинці забрали 5 корів, 6 возів із майном та 7 осіб [10, арк. 12].

Дослідники Г. Мотика і Р. Внук пояснюють такий сплеск українофобії поляків низкою чинників. По-перше, у повоєнній Польщі бандитизм та збройний грабунок були поширеними явищами. На теренах змішаних з етнічної точки зору жертвами нападів ставали, зазвичай, особи іншої національності. Усе це прикривалося патріотичними лозунгами при мовчазній згоді або й підтримці польської влади. По-друге, значною мірою кров невинно убитих українців була на совісті радянських спецслужб, підрозділи яких часто маскувалися під АК чи УПА, щоб терором прискорити виселення або детермінувати відплатні акції потерпілої сторони, які в свою чергу сприятимуть розростанню такого бажаного для обох держав конфлікту [12, с. 124–125].

Загалом, в антиукраїнській діяльності не надто відставали від підпілля й державні міліція обивательська та корпус внутрішньої безпеки. Арешти й розстріли українців стали звичним явищем. Замість захисту українського населення, підрозділи польської міліції та війська чинили масові розправи й грабунки. Правоохоронні органи Польщі не тільки не творили заслін грабіжникам, а часто й самі виступали ініціаторами й виконавцями злочинів. Прикладів можна наводити безліч: 27 лютого 1945 р. польські міліціонери по-звірячому замордували сім'ю священика с. Кулаковичі, яка підготувалася до виїзду. Все майно й худоба покійних розграбовано; на території Любачівського повіту військовослужбовці польського війська розстріляли 61 українця й повністю спалили с. Монастир; у Перемиському повіті 23 лютого 1945 р. у с. Трійчиси міліціонери розстріляли 10 українців; 24 лютого польськими міліціонерами вбито більше 20 осіб із с. Руське; 25 лютого – 10 осіб із с. Підбуковинка. 2 березня військовослужбовці ВП повністю спалили с. Залісці, а все українське населення розстріляли.

Грабунки та вбивства українців Польщі набули такого поширення, що до уряду УРСР надходили телеграми від керівників прикордонних областей із вимогами припинити це варварство. Телеграму на ім'я М. Хрущова, у якій перелічено ці та інші злочини, підписали начальник прикордонних військ НКВС Українського округу, генерал-лейтенант Бурмак та секретар Львівського обкому КП(б)У Грушецький [10, арк. 15–17].

Про «засміченість» нової польської поліції аківськими елементами, більше того, про безпосередню підпорядкованість її керівництву АК свідчить випадок, що стався у Любачівському

повіті. Відповідно до радіограми районного уповноваженого Пелипая, польська міліція, військові частини та служба безпеки у повному складі перейшли на бік АК та організовано передислокувалися у ліси, що оточували Любачів. У повіті наступив безлад і представники радянської сторони були змушені зайняти кругову оборону [9, арк. 30]. 2 березня у Холмі, під час навчальної тривоги, пішла у ліс рота курсантів I-го танкового училища ВП. У кінці квітня із Перемишля дезертирував взвод курсантів офіцерської школи [13, с. 154–155]. Дезертирував також II-й батальйон внутрішніх військ, який паціфікував населені пункти Кобильницю, Люблинець та Горасць [8, с. 287].

Таким чином, спираючись на радянські та польські джерела, приходимо до аналогічних висновків, яких дійшов Є. Місило: «Нищення української людності, що сталося в кількох десятках місцевостей Бжозовського, Холмського, Грубешівського, Любачівського, Перемиського, Сяноцького і Томашівського повітів, у вирішальній мірі вплинула на зріст лічби зголошуючихся на виїзд з Польщі» [4, с. 11].

За час другого періоду депортації кількість бажаючих на переїзд в УРСР в розподілі у повітах Польщі подано у таблиці 2 [1, с. 407, 436; 7, арк. 4, 7; 9, арк. 291].

Таблиця 2

Повіт	Кількість сімей/людей, що подали заяву про виїзд станом на				
	20.1.45	26.2.45	11.3.45	1.04.45	10.8.45
Білгорайський	3882 14898	3882 14892	3882 14892	4012 13805	4510 17707
Володавський	3361 10850	3758 13561	3906 13561	4012 13805	4211 14503
Грубешівський	9081 33680	9154 33936	9255 34288	10637 36686	11778 39535
Горлицький	---	---	---	---	3337 17162
Замостівський	1562 5562	1576 5565	1643 5818	1648 3553	1648 5853
Красноставський	676 2188	781 2522	818 2627	878 2787	930 2966
Ліський	416 1751	953 3548	953 3548	953 3548	953 3548
Любартівський	271 877	391 1750	273 883	273 883	273 883
Любачівський	203 799	1210 5065	1875 7921	3844 15671	4134 16837
Перемишльський	115 410	168 632	168 632	2703 11685	3438 14800
Радзинський	93 317	88 297	88 297	83 292	90 240
Сяноцький	3063 14000	3063 14000	3063 14000	3063 14000	5903 24230
Томашівський	7157 25061	7157 25061	7157 25061	7199 25186	7717 26778
Холмський	7882 30227	7950 30473	7950 30473	7950 30473	8288 31774
Ярославський	634 2558	1741 7397	2750 11399	3366 13498	4996 20463
Яслівський	---	---	---	---	1753 6946
Новосанчський	---	---	---	---	3840 17994
Біла-Підляський	---	3045 11875	3045 11875	3045 11875	1398 5592
Всього	38396 143168	44947 169702	46826 177275	53969 203147	68897 267811

Слід зауважити, що кількість поданих заяв у Сяноцькому повіту не є реальною, оскільки 3063 сім'ї (14 тис. осіб), які подали заяви, проживали в сусідньому Кроснянському (Яслівському) повіті [1, с. 407].

Ті українські сім'ї, які все ж подали заяви на переїзд в УРСР, їхали на станції завантаження й поступово переселялися на схід. До їх числа також входили ті особи, які зважилися на переселення до 1 січня 1945 р., проте очікували транспорту на залізницях і перетнули кордон УРСР після 31 грудня. Загалом, процес переселення відображено у таблиці 3 [1, с. 409, 437–438; 7, арк. 8, 44; 9, арк. 291].

Таблиця 3

Повіт	Кількість сімей/людей, що були депортовані станом на				
	10.1.45	26.2.45	11.3.45	1.4.45	10.8.45
Білгорайський	1117	2035	2451	3020	4260
	3976	7904	9372	11641	16343
Володавський	1064	1736	1971	2387	3111
	3771	6142	6935	8347	10782
Грубешівський	2562	3841	4209	5012	10041
	9824	13448	14711	17463	35073
Горлицький					2758
					12398
Замостівський	1465	1468	1477	1543	1543
	5194	5203	5234	5480	5480
Красноставський	506	506	506	620	883
	1596	1596	1596	1945	2721
Ліський	473	671	671	761	764
	1966	2712	2766	3113	3134
Любартівський		132	132	132	258
		380	380	380	799
Любачівський	86	162	369	845	2146
	322	594	1555	3446	9465
Перемишльський	75	94	143	512	3233
	301	357	586	1939	11975
Радзинський				75	90
				196	240
Сяноцький	435	1166	1491	2250	5903
	2086	5167	6509	9470	24139
Томашівський	2797	3459	3457	3821	7073
	10156	12564	12536	14015	24346
Холмський	2145	4251	4457	5216	8235
	8038	16605	17424	20363	31108
Ярославський	350	450	850	1330	4978
	1416	1813	3456	5565	20409
Яслівський					1751
					6934
Новосанчський					3440
					16439
Біло-Підляський		975	975	975	1398
		3897	3897	3897	5592
Всього	13075	20939		28499	61865
	48874	78376		107291	237872

Загалом, упродовж 1 січня – 25 серпня 1945 р. в УРСР потрапило, згідно із даними Є. Місила, 54609 родин або 209786 осіб [4, с. 11–12]. Згідно із радянською статистикою, за другий період депортації переселилося на схід 52668 сімей або 201823 особи [14, с. 173].

На початку другого етапу депортації існував значний розрив між бажаними переселитися і тими, що вже потрапили в УРСР. Причин цьому явищу було декілька. Однією із них була майже повна відсутність забезпечення депортованих підводами для перевезення майна із місця проживання на станції завантаження. Незважаючи на відповідний наказ Міністерства громадської адміністрації люблінському та рязівському воєводам, ця робота так і не була як слід налагоджена. У березні 1945 р. у Білгорайському повіту місцеві поляки надавали у розпорядження

властей в середньому денно 30 підвід замість 337, у Володавському – 105 із 343, Сяноцькому – 60 із 432 [10, арк. 20].

Те, що і польська і радянська сторони пришвидшували виїзд, ще не означало, що залізниці обох країн під час війни були в змозі переправити на схід близько півмільйона осіб, разом із їх майном та худобою. А до цього ще ж треба додати ті сотні тисяч колишніх громадян СРСР польської та єврейської національностей, які просувалися у західному напрямку. Саме тут виникла чи не найбільша кількість проблем. Нездатність залізничної мережі справитися із таким величезним навантаженням гальмувала процес депортації.

Якщо люди все ж змогли добратися до станції завантаження, то це ще не означало, що вони будуть негайно відправлені в УРСР. Польська залізнична система після переходу лінії фронту перебувала у повному безладі. Наприклад, залізничний відтинок Рава-Руська – Ульгівок обслуговували залізничники Червоної армії, а після її відходу поляки відмовилися її обслуговувати. Для відновлення функціонування цієї конче необхідної для переселення українців гілки вимагалось 510 залізничників [9, арк. 139–140].

Аналогічним було становище й радянських залізниць. 3 березня 1945 р. на станціях залізниці Угнів – Володимир-Волинський накопичувалися українські переселенці. На час відправки їх було більше 4000 сімей. Рух на цій ділянці відновлено лише у червні поточного року [9, арк. 167, 208–209, 333].

Деяка кількість вагонів, що виділялася Наркоматом шляхів сполучення, була незначною. Справа в тому, що перевезення евакуйованих не входило у план державних перевезень. Тому керівники доріг надавали вагони на свій власний розсуд, а накази Наркомату лише приймали до відома, оскільки карали їх лише за невиконання державних планів [1, с. 427]. У відповідності з наказом наркома шляхів сполучення СРСР, генерал-лейтенанта Ковальова упродовж 21 лютого – 20 березня 1945 р. у розпорядження головного вповноваженого уряду УРСР М. Підгорного мали надати 6000 залізничних вагонів, обладнаних для перевезення людей та худоби. Проте надано було лише 2254 вагони. Станом на 1 квітня поточного року на залізничних станціях очікували завантаження 4110 сімей [9, арк. 32–33].

З часом становище не виправлялося. Через систематичні перебої у наданні вагонів радянською залізницею (особливо Львівською та Ковельською), а також порушення графіків надання ешелонів польською стороною, на початку травня 1945 р. на станція завантаження накопичилося більше 10 тис. сімей, або 40 тис. осіб, готових до відправлення. Більшість із них чекала на переїзд разом із майном та худобою 2–3 місяці [9, арк. 137–138].

Відповідно до інформації районного уповноваженого у Новосанчському повіті Яцуна, на відведених під його опіку залізничних станціях, станом на 5 червня, очікували відправлення сотні людей, для відправки яких було необхідно більше 300 вагонів. Більше місяця люди під дощами не могли діждатися обіцяних ешелонів. Про дотримання будь-яких санітарно-гігієнічних норм у цьому таборі не йдеться. Проте, люди могли змогу хоча б випасати худобу на навколишніх полях чи пробували вернутися додому по харчі [10, арк. 27].

Куди в гіршому становищі перебували ті, кого, все ж таки завантажити у поїзди і відправили на схід. На станції «Новий Санч» 12 днів чекали відправки вже завантажені потяги. Ще два знаходилися на шляху до станції «Хирів» на перегоні між станціями «Новий Санч» та «Ясло», де вони перебували більше місяця. Запаси продовольства та фуражу вичерпувалися, розпочався голод. Серед худоби, замкнутої у перевантажених вагонах частішали випадки захворювання на ящур, почався падіж. Люди, які опинилися у антисанітарних умовах масово хворіли, спалахнула епідемія сипного тифу [10, арк. 27].

Окрім цього, станції та ешелони або взагалі не мали охорони, або ж вона була неефективною. Часто охоронці спільно із польськими підпільниками та місцевими жителями грабували згромаджене на станціях майно, вбивали українських селян. Так, у ніч на 27 березня 1945 р. між с. Литовець та Турківка зупинено поїзд із переселенцями. Бандити забрали більшість майна та худоби у той час, як 10 осіб охорони, за наказом командира Скрентовича, склали зброю. Промовистим є той факт, що ні до охорони, ні до зброї нападники не торкнулися [7, арк. 54].

Усе це призводило до того, що ті, хто записався на переселення і, все ж таки приїхав на станцію, пробували повернутися додому. Селяни звинувачували членів переселенських комісій у обмані та створенні умов для голодної смерті тих, хто виїжджав. Люди розпродали більшість домашнього скарбу, не засіяли на весну поля і повертатися не було куди, а ешелони на схід усе не відправлялися. У відчаї люди навіть погрожували вбивством активістів переселення [10, арк. 27].

Особливо великі скупчення людей виникали на тих станціях, де відбувалося перевантаження із вагонів вузького європейського типу у вагони широкого радянського стандарту. На станції «Сокаль» Львівської області станом на 7 травня 1945 р. зосереджено більше 1400 сімей з майном та худобою. Усі ці люди чекали прибуття ешелонів більш як півтора місяця. Евакуйовані

розміщувалися табором під відкритим небом. Внаслідок нестачі продовольства, незадовільного підвозу питної води та палива для приготування їжі, масового поширення набули хвороби травної системи, а також гострі респіраторні захворювання. Частими були летальні випадки. Щоб хоч якось прохарчуватися, переселенцям доводилося просити милостиню у навколишніх селах. Аналогічним було становище і на станції «Белз», де відправки очікувало більше 1000 сімей. У той час із Польщі прибували усе нові й нові ешелони [15, арк. 55–56].

На станції «Хирів» станом на 2 червня 1945 р. стояло по 20–30 дів 17 вже завантажених ешелонів. Проте увсі догани республіканського керівництва на правління Львівської залізниці мало допомагали справі. З подачею та перевантаженням вагонів проблеми не тільки не зменшувалися, а скоріше накопичувалися [10, арк. 26]. На цей час на залізничних станціях очікувало переселення більше 7000 господарств [1, с. 509]. Проте важко сказати, чи хтось пробував вести ретельний облік велетенським скупченням людей і чи не є дані цифри дуже приблизними.

Ситуація виправилася лише після закінчення війни. Після припинення бойових дій потік стратегічних вантажів на фронті і в зворотному напрямку значно зменшився. Відповідно зросла й кількість вагонів, що їх надавав Наркомат шляхів сполучення СРСР для депортації українців. Упродовж 1–25 червня виділено 3286 вагонів, що дозволило значно розвантажити усі залізничні станції [1, с. 532].

У 1945 р. владні структури СРСР на правах «старшого брата» продовжували активно втручатися у внутрішні справи Польщі. Позаяк на початку 1945 р. частими стали напади на районних уповноважених та співробітників евакуаційних комісій, тому заступник головного уповноваженого уряду УРСР в Польщі М. Ромащенко 12 березня звернувся до ЦК КП(б)У з проханням змусити польський уряд виконати своє рішення від 13 лютого та очистити Любачівський, Перемишльський і Ліськівський повіти від формувань АК та УПА [7, арк. 16–18]. На середину квітня на засіданні ЦК КП(б)У прийняте рішення про введення додатково двох рот військ НКВС для охорони радянських чиновників та українського населення від польського терору. В районах евакуації відновлено радянські військові комендатури. Проте основним у цьому рішенні було те, що радянська влада не тільки не засуджувала антиукраїнські дії польської адміністрації, а відверто підштовхувала польську владу до здійснення депортації силовими методами, пропонуючи використовувати військові частини для протидії українським підпільним формуванням [10, арк. 9, 35].

Всередині 1945 р. подача заяв на добровільний виїзд майже припинилася. Через зменшення кількості бажаючих переселитися до УРСР поступово розвантажувалися залізничні станції, більш динамічно ставала робота залізниць. Причин зменшення кількості українців, які мали бажання переселитися було декілька. На цей період ті сім'ї, чіє господарство знищене під час окупації, бойових дій на фронті, а також в результаті польського терору вже встигли подати заяви на виїзд або навіть виїхали. На той час в Польщу почали нелегально повертатися українці, депортовані в кінці 1944 – на початку 1945 рр. За їх описами в УРСР переселенців чекали знищені війною міста і села, голод, колгоспна система та вже звичні для громадян СРСР репресії. Ця інформація поширювалося оунівською пропагандою і не заохочували людей до переселення [14, с. 24–25].

Ті ж, хто залишилися, не реагували на будь-які форми адміністративного тиску польської влади. Деяка частина українців Польщі переходила у католицизм, проте значного поширення це явище не набуло [1, с. 444]. Люди слухняно йшли до війська, платили усі податки нарівні із польськими громадянами, відправляли дітей у польські школи або ж просто ухилялися від усіх перерахованих негараздів. Особливо це стосувалося тих районів, де ситуацію контролювали загони УПА чи АК, а польська державна адміністрація зосереджувалася лише у більших містах. Наприклад, у Супостяновській та Затворницькій гмінах Ліського повіту в березні 1945 р. взагалі не було польської влади. Надалі їх діяльність відновилася й була дуже обмеженою. Аналогічною була ситуація у цілому ряді сіл Вовковийської та Гочівської гмін, що повністю контролювалися повстанцями. Самоврядні села існували у Любачівському повіті й у серпні 1945 р. [4, с. 177; 7, арк. 42–43]. Загалом, з квітня – до кінця серпня НКВС та польська адміністрація контролювали у Перемишльському повіті лише Перемишль, Пикуличі та Бірче [8, с. 288–289]. Частина гмін Ярославського повіту навесні цього ж року контролювали загони АК [1, с. 505].

У квітні-травні 1945 р. між УПА та АК тривали активні переговори, наслідком яких стало укладення своєрідної мирової угоди, згідно із якою припинявся взаємний терор проти цивільної людності. Сторони зобов'язувалися ділитися розвідувальною інформациєю, спільно боротися проти кримінальних банд, що однаково грабували як українські, так і польські села. Ця угода торкалась ряшівської, перемиської та інших прилеглих до границі земель [16, с. 44–47]. У Ярославському, Білгорайському та Томашівському повітах визначена «демаркаційні лінії впливів» поміж українським та польським підпіллям [17, с. 318–319]. Більше того, досягнуто домовленості про спільну протидію УПА й АК переселенським акціям [1, с. 508]. 27 травня 1945 р. у спільній акції на населені пункти Варяж та Хоробрів, взяли участь відділи УПА й АК [12, с. 90–92, 171–172].

Покращилося також відношення Міністерства оборони до українського населення. У 1945–1946 рр. більшість відділків толерували українців і били лише у присутності НКВС [12, s. 94]. Отже, основна причина, через яку люди покидали отчий край, була усунута.

Восени перемир'я між двома підпільними формаціями зірвано. Це зумовило ряд чинників. По-перше, поступова демобілізація бойових підрозділів робила співпрацю досить односторонньою. По-друге, прибуття трьох дивізій ВП в українські села детермінувало неминучі збройні конфлікти з УПА. І хоча українські повстанці старалися палити лише покинуте майно українців, а в боях не знищувати цивільну польську людність, проте це знову підвищило рівень польської українофобії. Останньою, але, мабуть, найважливішою причиною зриву перемир'я була діяльність радянських спецслужб. Документи свідчать про впровадження у лави УПА та АК добре законспірованих агентів, які могли навіть вбивати червоноармійців. Єдиним їх завданням було не допустити порозуміння рухів Опору обох народів [12, s. 130–131].

Результатом впливу всіх названих чинників стало призупинення процесу подачі заяв. І хоча депортація йшла швидкими темпами, проте тепер вивозили здебільшого ті сім'ї, що вже декілька місяців очікували на станціях, поки нарешті підійдуть обіцяні вагони.

Влітку 1945 р. польський уряд зробив ще одна спробу змусити українців залишити свої землі. 24 липня поточного року у Варшаві проведено конференцію за участю представників польської адміністрації та делегатів української населення Люблинського, Краківського та Ряшівського воєводств. Вимоги українців були одностайними: дозволити проживати на території Польщі й користуватися усіма конституційними правами (дозволити українське шкільництво, кооперативний рух, дати право вступати в будь-які навчальні заклади, гарантувати реальну свободу віросповідання, дозволити діяльність політичних партій, амністувати політичних в'язнів, дати право користуватись результатами земельної реформи). Тобто ніяких надзвичайних вимог. І жодні аргументи польських чиновників не змогли примусити людей змінити свою думку. В результаті конференція, що мала змусити українців виїхати в УРСР, не досягла потрібних результатів. Єдиним наслідком було те, що українці втратили рештки надій на проживання в батьківських землях [1, с. 147–158]. Невдовзі й самі учасники конференції були арештовані й депортовані до УРСР [8, s. 290]. Відозви люблінського, краківського та ряшівського воєвод до українського населення із закликом переселитися в УРСР також не дали результатів [4, s. 159–162, 185–186]. Процес переселення продовжував сповільнювати темпи. Такий стан справ зовсім не відповідав планам як польської, так і радянської сторін. Розпочалися активні пошуки того нового чинника, який все ж примусив би українців переїхати до УРСР. І такий засіб невдовзі знайдено і обговорено зацікавленими сторонами та використано з максимальною ефективністю.

За відповідною вказівкою секретаря ЦК КП(б)У Д. Коротченка, М. Підгорний звернувся до Е. Осулки-Моравського із вимогою використати війська для активізації переселення. Після попереднього узгодження 11 серпня 1945 р. відбулася нарада за участю міністра громадської адміністрації, його заступника, начальника генштабу ВП, люблінського і ряшівського воєвод, а також представника УРСР – М. Підгорного. Рішення цього зібрання були наступними. 1. Для боротьби з українським та польським підпіллям у Лиськівському, Перемишльському, Любачівському та Ярославському повітах вислати 3, 8 та 9 дивізії піхоти ВП. 2. В селах та ґмінах повністю змінити місцеву адміністрацію з української на польську. 3. З усіх господарств, що не евакуювались, зняти податки за цей та попередній роки. 4. Для охорони переселенців під час просування із сіл до залізничних станцій і до кордону радянська сторона зобов'язувалася спрямувати по одному батальйону військ НКВС у кожен повіт. 5. Разом із польськими та радянськими військами у згадані повіти направляли і радянських уповноважених, закріплених за цією територією. На допомогу їм відправлено 8–10 референтів із повітів, де переселення вже закінчувалося [1, с. 576–577].

Отже, військова акселерація депортації українців була спільним рішенням як польських, так і радянських властей. Переселення, яке до цього зберігало хоч якийсь натяк добровільності, стало повністю примусовим. Якщо раніше люди мали ще хоча б відносну можливість обирати, де вони будуть жити далі й громадянами якої держави вони залишаться, то тепер ці питання вирішувалися без їхньої участі, а їх гнали на схід. Переселенський процес вступав у свою найбільш брутальну та насильницьку стадію.

Список використаних джерел

1. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У трьох томах, т.1. 1939–1945 рр. Львів: Жовківська книжкова друкарня видавництва ОО Василіян «Місіонер», 1996. 752 с.
2. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2 кн. Київ: Либідь-Військо України, 1994. Кн. 1. 432 с.
3. Сливка Ю. Витоки і наслідки національної трагедії // Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У трьох томах, т.1. 1939–1945 рр. Львів: Жовківська друкарня видавництва Отців Василіян «Місіонер», 1996. С.5–25.
4. Misio E. Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USRR 1944–

1946. T.1. Dokumenty 1944–1945. Warszawa: «Oficyna Wydawnicza «Archiwum Ukraińskie», 1996. 336 s. 5. Дюпуи Р.Эрнес. и Дюпуи Тревор Н.. Всемирная история войн. Харперская энциклопедия военной истории с комментариями издательства «Полигон». В 4-х т. Книга четвертая. 1925–1997 год. Санкт-Петербург-Москва: «Полигон-АСТ», 1998. 1120 с. 6. Всемирная история. В 24 томах. Т. 24. Итоги Второй мировой войны. Минск: «Литература», 1997. 592 с. 7. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). Ф.1. Оп. 23. Спр. 1469. 304 арк. 8. Sowa A.L. Stosunki polsko-ukraińskie. 1939–1947. Zarys problematyki / Andrzej Leon Sowa. Kraków, 1998. 342 s. 9. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1468. 369 арк. 10. Там само. Спр. 1465. 54 арк. 11. Сергійчук В. ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. К.: Дніпро, 1996. 496 с. 12. Motyka Gr., Wnuk R. Pany i rezuny. Współpraca AK-WiN i UPA. 1945–1947. Warszawa: Oficyna wydawnicza volumen, 1997. 232 s. 13. Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. Тернопіль: Книжково-журнальне видавництво «Тернопіль», 1997. 440 с. 14. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У трьох томах, т. 2. 1946–1947 рр. Львів: Жовківська книжкова друкарня видавництва ОО Василян «Місіонер», 1998. 540 с. 15. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1467. 368 арк. 16. Motyka G., Wnuk R. Próby porozumienia Polsko-Ukraińskiego wobec zagrożenia sowieckiego w latach 1945–1947 // Депортації українців і поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (До 50-річчя операції «Вісла»). Львів, Інститут українознавства імені І.Крип'якевича НАН України, 1998. С. 44–51. 17. Пастернак С. Нарис історії Холмщини і Підляшшя (Новіші часи). Вінніпег-Торонто: Б.М.В. 1989. 466 с. 18. Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Документи. Том 1. Дослідження. Чернівці: Букрек, 2011. 880 с.: іл.

References

1. Deportatsiyi. Zakhidni zemli Ukrayiny kintsya 30-kh – pochatku 50-kh rr. Dokumenty, materialy, spohady. U tr'okh tomakh, t.1. 1939–1945 rr. [Deportation. Western lands of Ukraine in the late 30's – early 50's. Documents, materials, memoirs. In three volumes, t.1. 1939–1945]. L'viv: Zhovkiv'ska knyzhkova drukarnya vydavnytstva OO Vasyliyan «Misioner», 1996. 752 s. 2. Bilas I. Represyivno-karal'na systema v Ukrayini. 1917–1953. Suspil'no-politychnyy ta istoryko-pravovyy analiz [Repressive and punitive system in Ukraine. 1917–1953. Socio-political and historical and legal analysis]. U 2 kn. Kyyiv: Lybid'-Viys'ko Ukrayiny, 1994. Kn. 1. 432 s. 3. Slyvka Yu. Vytoky i naslidky natsional'noyi trahediyi [Origins and consequences of the national tragedy]. Deportatsiyi. Zakhidni zemli Ukrayiny kintsya 30-kh – pochatku 50-kh rr. Dokumenty, materialy, spohady. U tr'okh tomakh, t.1. 1939–1945 rr. L'viv: Zhovkiv'ska drukarnya vydavnytstva Ottsiv Vasyliyan «Misioner», 1996. S.5–25. 4. Misilo E. Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USSR 1944–1946. T.1. Dokumenty 1944–1945. Warszawa: «Oficyna Wydawnicza «Archiwum Ukraińskie», 1996. 336 s. 5. Djupui R.Jernes. i Djupui Trevor N.. Vsemirnaja istorija vojn. Harperskaja jenciklopedija voennoj istorii s kommentarijami izdatel'stva «Poligon» [World History of Wars. Harper encyclopedia of military history with comments from the publishing house «Poligon»]. V 4-h t. Kniga chetvertaja. 1925–1997 god. Sankt-Peterburg-Moskva: «Poligon-AST», 1998. 1120 s. 6. Vsemirnaja istorija [World History]. V 24 tomakh. T. 24. Itogi Vtoroj mirovoj vojny. Minsk: «Literatura», 1997. 592 s. 7. Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv hromads'kykh ob'yednan' Ukrayiny (dali – TsDAHO Ukrayiny). F.1. Op. 23. Spr. 1469. 304 ark. 8. Sowa A.L. Stosunki polsko-ukraińskie. 1939–1947. Zarys problematyki / Andrzej Leon Sowa. Kraków, 1998. 342 s. 9. TsDAHO Ukrayiny. F. 1. Op. 23. Spr. 1468. 369 ark. 10. Tam samo. Spr. 1465. 54 ark. 11. Serhiychuk V. OUN–UPA v roky viyny. Novi dokumenty i materialy [OUN–UPA during the war years. New documents and materials]. K.: Dnipro, 1996. 496 s. 12. Motyka Gr., Wnuk R. Pany i rezuny. Współpraca AK-WiN i UPA. 1945–1947. Warszawa: Oficyna wydawnicza volumen, 1997. 232 s. 13. Serhiychuk V. Trahediya ukrajintiv Pol'shchi [Tragedy of Ukrainians in Poland]. Ternopil': Knyzhkovo-zhurnal'ne vydavnytstvo «Ternopil'», 1997. 440 s. 14. Deportatsiyi. Zakhidni zemli Ukrayiny kintsya 30-kh – pochatku 50-kh rr. Dokumenty, materialy, spohady. U tr'okh tomakh, t.2. 1946–1947 rr. [Deportation. Western lands of Ukraine in the late 30's – early 50's. Documents, materials, memoirs. In three volumes, t.2. 1946–1947]. L'viv: Zhovkiv'ska knyzhkova drukarnya vydavnytstva OO Vasyliyan «Misioner», 1998. 540 s. 15. TsDAHO Ukrayiny. F. 1. Op. 23. Spr. 1467. 368 ark. 16. Motyka G., Wnuk R. Próby porozumienia Polsko-Ukraińskiego wobec zagrożenia sowieckiego w latach 1945–1947. Deportatsiyi ukrajintiv i polyakiv: kinets' 1939 – pochatok 50-kh rokov (Do 50-richchya operatsiyi «Visla»). L'viv, Instytut ukrajinoznavstva imeni I.Krypyakevycha NAN Ukrayiny, 1998. S. 44–51. 17. Pasternak Ye. Narys istoriyi Kholmshchyny i Pidlyashshya (Novishi chasy) [Essay on the history of Kholmshchyna and Podlyashchya (Newer times)]. Vinnipeh-Toronto: B.M.V. 1989. 466 s. 18. Makar Yu., Hornyy M., Makar V., Salyuk A. Vid deportatsiyi do deportatsiyi. Suspil'no-politychne zhyttya kholm's'ko-pidlyas'kykh ukrajintiv (1915–1947). Doslidzhennya. Spohady. Dokumenty [From deportation to deportation. Social and political life of Holms-Podlaskie Ukrainians (1915–1947). Research. Memoirs. Documents]. Tom 1. Doslidzhennya. Chernivtsi: Bukrek, 2011. 880 s.: il.

Volodymyr Kitsak

LEADTHROUGH OF THE SECOND STAGE OF DEPORTATION OF UKRAINIANS OF ZAKERZONNYA (ON JANUARY, 1 – ON AUGUST, 31 IN 1945)

In the article motion and specific of deportation of Ukrainians is analysed from territory of Lemkivschina, Kholmshchina, Nadsyannya and Pidlyashshya, during January-August in 1945. Activity of Polish civil administration and Army Polish, directed on prishvidshennya of process of migration is reflected. Outlined also scales of terror of the Polish underground formings, which was one of the most

substantial factors which induced the habitants of Zakerzonnya to the move in USSR . It is marked that poor job of transport systems braked the process of migration substantially. Joint activity of UPA and AK is reflected also, directed on stopping of deportation ukrainian population.

Key words: east border, deportation of Ukrainians, Zakerzonnya, Lemkivschina, Kholmschina, Nadsyannya, Pidlyashshya.

УДК 9323: 94 (92) (477) 1944–1954

Аліна Пони́паляк

ПІДПІЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ ВАСИЛЯ КУКА 1944–1954 РР.

У статті досліджується підпільна діяльність Василя Кука упродовж 1944–1954 рр. Особливо розглянуто методи та засоби боротьби В. Кука з радянською пропагандою. За архівними документами та персональними спогадами В. Кука подається розлогий опис й науковий аналіз передумов та причин його боротьби із радянською владою і радянськими спецслужбами безпеки в умовах Другої світової війни і повоєнний період. Стаття присвячена ролі В. Кука і його впливу на Українську Повстанську Армію та Організацію Українських Націоналістів. Важливим аспектом роботи є розгляд особистостей підпільної боротьби українського визвольного руху.

Ключові слова: Василь Кук, НКВС, пропаганда, український визвольний рух, ОУН, УПА, головнокомандувач УПА.

Однією із яскравих особистостей з героїчного покоління війн і збройної боротьби за державну незалежність України у ХХ ст. є постать останнього головнокомандувача УПА й одного із лідерів ОУН – Василя Кука, життя якого розпочинається за рік до початку Першої світової війни, об'єднує більшість трагічних періодів української історії ХХ ст., й закінчується вже в часи нашої сучасності, за шість років до початку Революції Гідності.

Наукова актуальність цієї теми полягає в тому, що без вивчення таких, безумовно, важливих історичних явищ, як ОУН і УПА, не зможемо зрозуміти загальні процеси в новітній історії України і Центрально-Східної Європи в цілому, й, як наслідок, будуть не проаналізовані базові бачення сучасних політико-історичних процесів й можливого прогнозування нашого подальшого цивілізаційного розвитку. А дослідження історії українського визвольного руху ХХ ст. не можливе без розгляду окремих, провідних персоналій, таких, як В. Кук.

У звітах про проведену роботу боротьби із підпіллям ОУН і УПА на західних теренах, радянська влада постійно акцентувала, що одним із найбільших ворогів СРСР є українське підпілля і його командири, таким ворогом був і В. Кук, який був прекрасним пропагандистом, конспіратором, активним борцем проти радянської влади. У підпільних друкарнях, за його наказом значним накладом друкувалася підпільна література і листівки, які масово розповсюджувалися територією західноукраїнських земель, підконтрольних радянському уряду. В. Кук намагався писати доступною мовою під псевдонімом «Агроном Лука Леміш», підіймаючи надскладні питання, які стосувалися колгоспів і радянської диктатури: «В листівці доцільніше показати, що замість РО МВД, РО МГБ вживати – районне НКВД-НКГБ, тому, що нові офіційні назви не все народ знає і тому доцільніше вживати найбільш зрозумілих для широких мас означень. Інакше мається справа у звітах чи фаховій літературі» [5, с. 53]. У своїх праці «Гарматний вишкіл» він подавав основи підпільної і партизанської боротьби. Знання, які він здобув під час перебування у Кракові на курсах старшин ОУН «Леміш» коротко виклав у зазначеній публікації. Варто зазначити, що В. Кук вважав, що «...навіщо писати про щось важливе на п'ятсот сторінок, якщо все можна розписати конкретно на двадцять» [5, с. 22]. Такі короткі праці-брошури були популярними як серед цивільного населення, так і серед вояків УПА.

«Леміш» вважав, що пропагандистська діяльність підпілля є основою для залучення нових кадрів до їх участі в національно-визвольному русі. Незважаючи на конспірацію, за В. Куком активно слідували спецслужби СРСР, які в оперативних зведеннях неодноразово описували так портрет «Леміша»: «...низького зросту, широкоплечий, трохи сутулий блондин, очі блакитні, останнім часом ходить не голеним у поношеному селянському одязі» [2, арк. 150]. У їх звітах акцентувалася увага на те, у що був він одягнений, як себе поводив, хто з ним спілкувався. Зокрема, зазначалося, що образ звичайного селянина він приміряв не лише на себе й для своїх бійців з групи охорони: «... часто носить поношений селянський одяг, так само і вдягаються його охоронці. При спілкуванні з населенням «Леміш» і його оточення поводитися доволі конспіративно, псевдо один одного не називали, пересувалися приховано [8, с. 401].

Повідомлялося, що Василь Кук говорить спокійно, упевненим голосом, не вимовляє літеру «Л», страждає на хворобу шлунку, тому при собі носить постійно фляжку із настоєм полину, а на